

(Дис)функције простора/ (Dys)functions of space

Сузана Марјанић/Suzana Marjanić
Јелена Станковић, Диана Ступар и Тања Тркуља/
Jelena Stanković, Diana Stupar i Tanja Trkulja
Танеј Ганди/Tanay Gandhi

IZVEDBA VODE – UMJETNOST I ARTIVISTIČKE PRAKSE¹

Suzana Marjanić

<https://doi.org/10.7251/FPNDP2102143M>

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, Hrvatska

suzana@ief.hr

APSTRAKT:

Članak dokumentira suvremenu praksu water/river art kao artivističke glasove otpora opasnoj, globaliziranoj i neoliberalnoj priči o prodaji domaćih izvora vode na koju upozorava Vandana Shiva u knjizi Ratovi za vodu (2001). U urbanom okruženju sjećanje na lokalno znanje o najpoznatijem vrelu, fontani u Hrvatskoj – Manduševcu svojim je urbanim performansom Pad u Manduševac – Točno u podne (2002) demonstrirao doajen hrvatskoga performansa Tomislav Gotovac (slobodnim) padom u njegove vode, a u ruralnom prostoru bunara/zdenca svoga imanja u Štaglincu (nedaleko Koprivnice) performansom I bunar i zdenac (2010) doajenka hrvatskoga performansa Vlasta Delimar tematizirala je ruralno znanje o vodi iz bunara/zdenca. U navedenom kontekstu razmatram i umjetnički projekt Land art, Earth Art, Earthworks: z/Zemlja i antropocen koji od 2019. godine provodi zagrebačka Akademija likovnih umjetnosti (profesori Alen Novoselec, Zvezdana Jembrih i Ida Blažičko sa svojim studentima) kao i niz ekološki angažiranih umjetničkih intervencija i instalacija Kristine Pongrac nastalih od 2017. do 2020. godine u svrhu očuvanja prirode i zaštićenih područja u Međimurskoj i Koprivničko-križevačkoj županiji.

Pregledni naučni članak

UDK:

316.658:502.171"2001"

Ključne riječi:

izvedba vode, water/river art, artivizam, „ratovi za vodu“, Tomislav Gotovac, Vlasta Delimar, *Land art*, *Earth Art*, *Earthworks*: *z/Zemlja i antropocen*, Kristina Pongrac

Za vodu se danas koriste boce s oznakom PET koje „mogu ispuštati teški metal antimon i kemijsku tvar EPA, koja ometa djelovanje hormona. Mogu ispuštati i kancerogene spojeve. Ništa bolje nisu ni plastične boce s oznakom PVC i PC.“ (Beraković, 2015, str. 158)

Uvodno o sadašnjim i budućim ratovima za vodu

Uvodno o ratovima za vodu: post/apokaliptični filmovi navode dva scenarija za vodu budućnosti. Jedan scenarij tematizira film *Vodeni svijet* (*Waterworld*, 1995, red. Kevin Reynolds) u kojemu svijet ostaje bez pitke vode – Zemlja je pod vodom

¹ Članak nastaje u okviru projekta Hrvatske zaklade za znanost *Kulturna animalistika: interdisciplinarna polazišta i tradicijske prakse* (IP-2019-04-5621).

nakon otapanja polarnih kapa, pod utjecajem globalnoga zatopljenja ostaju bespre-gledne oceanske, slane vode u ratovima za pitku vodu. Postoji tek jedno mitsko kopneno područje (Dryland) koje još nitko nije vidio vlastitim očima; usmenim putem prenose se varijacije navedene utopije. Drugi *blockbuster* scenarij, snimljen 25 godina nakon, donosi znanstveno-fantastični horor film *Underwater* (2020, red. William Eubank) koji dokumentira kako će kapitalocen i korporativni kapitalizam korporacije Triton u želji za nadvladavanjem morskih dubina na 11 kilometara dubine krenuti u uništavanje *akvatorija*. Namjerno koristim navedeni vojni termin s obzirom da su danas i vodene površine poprište kapitalocena. Vandana Shiva svoju knjigu *Ratovi za vodu: privatizacija, zagađivanje i profit* (2001), posvećuje žiteljima dolina Tehri i Bhagirathi, čije domove poplavljuje brana na rijeci Tehri (Shiva, 2006, str. 7). Uvodno citira Ismaila Serageldina, potpredsjednika Svjetske banke, koji je devedesetih godina 20. stoljeća izjavio da ako su se ratovi 20. stoljeća vodili zbog nafte, oni sljedećega (21. st.) vodit će se zbog vode, što je scenarij ovdje uvodno spomenutoga postapokaliptičnoga filma *Vodeni svijet*. Nadalje Vandana Shiva, među ostalim, navodi kako je putujući u Jaipur, glavni grad Rajastana, u zapadnoj Indiji, doživjela sraz dviju kultura voda. Naime, opisuje kako je u Indiji bila poznata drevna tradicija podizanja besplatnih punktova, *pijaoa*, za vodu na javnim mjestima. U razdoblju suše podizale su se slamnate kolibice poznate kao vodeni hramovi u kojima se žednima darivala voda iz zemljanih posuda. To je kultura koja na vodu gleda kao na nešto sveto, a unutar nje na opskrbu vodom se gledalo kao na dužnost radi očuvanja života. Danas Indijci, nadovezuje kritički Vandana Shiva, taže žeđ iz plastičnih boca i u kontekstu navedenoga otvara pita-nje o tome koliko će zbog toga *planina* plastičnog smeća stvoriti, koliko će vode ta istovarena plastika uništiti. Nije slučajno što ekofeministica Vandana Shiva, koju mnogi ubrajaju i u hindu ekoteologiju, navedenu knjigu započinje ulomkom rgvedske himne *Voda života*, jer temeljni indoeuropski mit govori o sukobu Indre i Vrtre koji je sačuvao vode i koji interpretira sve vode života, cikličku povezanost svemira. Završno što se tiče te iznimno bitne knjige o ratovima za vodu navodim kako je Vandana Shiva odaslala javnosti svima vidljivu činjenicu da u ekološkom kontekstu ratova za vodu teroristi nisu samo oni koje se skrivaju u afganistanskim spiljama, već neki od njih dominiraju korporacijskim dvoranama za sastanke i iza pravila slobodne trgovine što su ih postavili WTO, Sjevernoamerički sporazum o slobodnoj trgovini (NAFTA) i Sveamerički pojas slobodne trgovine (FTAA), jer uništavanje vodnih resursa, šumskih slivova i vodotoka oblik je terorizma, kao što je modus terorizma i zakidanje siromašnih za pristup vodi privatiziranjem distribucije vode ili onečišćenjem izvora i rijeka.

Zadržimo se još na procjenama Međudržavnoga panela za klimatske promje-ne o katastrofičnim učincima globalnoga zatopljenja koje je 2021. godinu, dakle, druge pandemijske godine, pokazalo u svojoj punoj distopijskoj fazi (npr. globalno

haraju požari i poplave, potresi). Navedimo ih nekoliko ovom prigodom: za manje od dvadeset godina (riječ je o predviđanju iz 2007.) stotine milijuna ljudi u Africi i deseci milijuna ljudi u Latinskoj Americi neće imati dovoljno vode, deseci milijuna ljudi svake će godine ostati bez svojih domova koji će nestati u velikim poplavama. Do 2050. godine polarni će se medvjedi moći vidjeti samo u zooškim vrtovima – zatvorima jer će njihova prirodna staništa nestati – polarni će se glečeri rastopiti („Draft of new international climate report ...”, 2007, str. 13–15).¹

1. Izvedba vode, *river art* – umjetnost i *artivističke* prakse

Navedena distopijska razmišljanja o vodi u društveno-političkim kontekstima dokumentiram suvremenom vizualnom praksom *water/river arta* (Kochhar-Lindgren, 2013, str. 2), umjetnosti koja se doslovno vraća svojim izvorima, pa tako i vodi kao i lokalnom znanju o vodi. Ili, kako Celeste Ray naglašava u kontekstu sakralnosti vodenog krajolika: “Paradigma svete vode je sveljudska, a sakralnost izvora se ponovo osmišljava međukulturno i transvremenski” (Ray, 2019, str. 267). Termin *water/river art* formiram prema terminu *land art*. Brian Wallis u knjizi *Land and Enviromental Art* navodi kako je listopad 1968. godine ključan za iniciranje *land arta*, a kontekst je poznat: rat u Vijetnamu, studentski nemiri u Parizu... U takvom je sociumu umjetnik Robert Smithson organizirao izložbu u Galeriji Dwan u New Yorku jednostavno je nazvavši *Earthworks*, a uključio je radove 14 umjetnika, uglavnom mlađe generacije i ne toliko poznate, osim Herberta Bayera (autora prvoga zemljanoga rada, skulpture – *Earth Mound*, 1955.) i Claesa Oldenburga. Svi su radovi pritom negirali koncept izlaganja – ili su bili preveliki i pritom su mnogi bili reprezentirani samo fotografijama, naglašavajući otpor prema kupoprodajnom aspektu umjetničkoga djela. Izložba je nazvana prema istoimenom distopijskom romanu Briana W. Aldissa o budućnosti u kojoj je čak tlo postalo dragocjen komoditet (Wallis, u: Kastner & Wallis 1998, str. 23).

Doajen umjetnosti performansa u Hrvatskoj Tomislav Gotovac kao mjesto jednog svog performansa odabire Manduševac u okviru serije performansa izvedbe grada (Zagreba). Riječ je o performansu *Pad u Manduševac – Točno u podne* (2002), koji je izveo na znak topa s Griča (kao uostalom i sve svoje javne performanse izvedene Zagrebu), a kao refleksiju na film *Točno u podne* (red. Fred Zinnemann,

¹ Zamjetno je da je u glavnim medijima zanemaren podatak na koji upozoravaju teoretičari/ke i udruge za prava životinja. Tako Udruga Prijatelji životinja (najstarija udruga za prava životinja u Hrvatskoj osnovana 2001.) često u svojim kampanjama za prava životinja na temelju zaključaka Frances Moore Lappé iznesenima u jednoj od, rekla bih, najključnijih knjiga iz navedenoga područja – *Diet for a Small Planet* (1971), a koja je slovila i kao vegetarijanska biblija kontrakturnim aktivistima sedamdesetih godina, ističu sljedeće podatke: prosječna količina vode koja je potrebna za prehranu osobe koja slijedi vegansku prehranu iznosi 1362 litara dnevno, a prosječna količina vode koja je dnevno potrebna za prehranu ovolaktovegetarijanca iznosi 5448 litara, te prosječna količina vode koja je dnevno potrebna za osobu koja slijedi američki način prehrane iznosi 19 068 litara. Usp. web-stranicu udruge Prijatelji životinja.

1952), film koji je i kao filmski umjetnik neobično cijenio.² Kontekstualiziram vodu Manduševca: riječ je o vjerojatno turistički najpoznatijoj akvatičkoj priči u Hrvatskoj. Ines Prica, iz etnološke vizure – magija simboličke žrtve, ritualno darivanje – *potlach*, vezanu uz suvremenom svijetu uz turističku kulturu – interpretirala je događaje vezane oko ponovno iskopanog zdenca Manduševac na glavnom zagrebačkom Trgu za Univerzijadu 1987. godinu (nekoć Trg Republike, danas Trg bana Jelačića).³ U kontekstu političke zavrslame, „slučaja Manduševaca“, zdenac Manduševac postao je fontana sreće – „umjesto novčića, gotovo godinu dana on je bio neprestano zatrpavan gomilama papirnatog novca, te je uskoro u novinskim člancima proglašen ‘jedinom fontanom na svijetu u koju se ubacuju novčanice’“ (Prica, 1991, str. 223). Naime, novčanice su ubrzo postale gradskim problemom jer nije postojalo adekvatno mjesto u gradu gdje bi se mogle sušiti, a kovanice pohraniti, u kontekstu čega autorica ističe i ekonomski faktor tako „boga-toga“ darivanja: „Istina koja je stalno visjela u zraku, ali koja se javno izgovara tek kad gradski nadležnici bivaju već dokraja izmučeni ovim neobičnim problemom, jest činjenica da se, uz službenu inflaciju od oko 800 posto, radilo o bezvrijednom novcu“ (Prica, 1991, str. 224). Ljiljana Marks iz folklorističke perspektive predaje o Manduševcu, koji je heraldičkim simbolima prikazan na grbu Zagrebačke županije, ističe kako su građani Zagreba počeli u njemu „gledati simbol svoga identiteta“ (Marks, 2020, str. 86). Spomenuta folkloristica zaključno o „slučaju Manduševac“ kritički pridodaje kako danas na središnjem gradskom trgu nema besplatne pitke vode iako je uz Zagrepčane narastao i broj turista:

² Vlasta Delimar i Milan Božić izveli su *re-enactment* navedenoga performansa pod nazivom *Točno u podne* na/u fontani Manduševac 30. lipnja 2011. kao uspomenu na dan posljednjega ispraćaja Tomislava Gotovca aka Antonija G. Lauera 2010. godine na Mirogoju. Ako želimo ukratko opisati izvedbenu gestu tog duo hommage-performansa: Milan Božić i Vlasta Delimar odjeveni u crna odijela, uz pratnju Zlih bubnjara, upriličili su mimohod glavnim zagrebačkim Trgom, zaustavili se ispred fontane Manduševac i *skočili* u vodu, točnije – prepustili tijelo u vertikalnom padu s licem prema vodi (Marjanić, 2020c). Jednako tako u „izvedbi grada“ Gotovac aka Antonio G. Lauer koristio je i Planićevu fontanu u kojoj se obavljalo prema islamskom bogoslužju obredno čišćenje i koju je umjetnik transformirao u mjesto vlastitoga obrednoga pranja. Riječ je o performansu *Egalité, Fraternité, Liberté, Jebali te – Pad Bastilje*, koji je izveo 14. srpnja 1991. na godišnjoj izložbi Saveza hrvatskih društava likovnih umjetnika u Muzeju revolucije naroda Hrvatske s obzirom na političko značenje datuma (14. srpnja, pad Bastille) (usp. Marjanić, 2014, str. 4. poglavlje o Tomislavu Gotovcu).

³ Izvor vode Manduševac stoljećima je služio Zagrepčanima kao izvor vode. Grad je upravo nastao i opstao prema toj predaji zato što je iz zemlje prsnulo vrelo žive, pitke vode. Prema predaji na tom je zdencu lijepa djevojka Manda srela viteza koji ju je zamolio vode. Rekao joj je „Mando, dušo, zagrabi vode“. Prema toj izreci su i Zagreb i Manduševac dobili ime; Manduševac od „Mando, dušo“, a Zagreb od „zagrabi“. Godine 1898. Trg bana Jelačića rekonstruiran je i popločan, te je pritom Manduševac zatrpan. Prilikom rekonstrukcije tadašnjeg Trga Republike (današnjeg Trga bana Jelačića) 1986. godine za Univerzijadu Manduševac je ponovno pronađen, lociran (detaljnije o predaji usp. Marks, 2020, str. 51–87). O tome da je Zagreb grad na vodi usp. Milčec, 1991, str. 202–204.

Dakle, nepresušni Manduševac samo je gradska kulisa, a pitke besplatne vode ni za lijek. Besmislene su i legendarne priče, i predaje, i poslovice kao markeri prošlosti i trajnosti jer se na Trgu bana Jelačića nitko ne može ni napiti a kamoli izliječiti ili tako zatraviti vodom da nikad ne zaboravi Zagreb (Marks, 2020, str. 87).

Saša Šimpraga iz inicijative *Ipostozagrad* već nekoliko godina provodi sustavnu akciju kako bi se uvela pitka voda na Manduševac. No, 2019. godine Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode odbio je izdati suglasnost da se na Manduševac vrati pitka voda, tretirajući fontanu kao ukras, a ne za opskrbljivanje pitkom vodom. Pritom Zavod navodi argumente da će pitka voda na Manduševcu „zagušiti“ i „opteretiti“ Trg (Orešković, 2019).

I dok je doajen umjetnosti performansa u Hrvatskoj Tomislav Gotovac svojim urbanim performansom *Pad u Manduševac – Točno u podne* (2002) odabrao kao prostor izvedbe Manduševac (na centralnom zagrebačkom trgu), doajenka hrvatskoga ženskoga i feminističkog performansa Vlasta Delimar svoj šesti umjetnički grunt projekt *Moja zemlja, Štaglinec* (2010) nedaleko Koprivnice posvetila je temi vode. To je jednodnevno izvedbeno događanje umjetnica otvorila svojim performansom *I bunar i zdenac*, a koji se sastojao od jednostavne geste poziva okupljenima da pokušaju izvući vodu iz bunara (Delimar, 2020, str. 36). Ili kao što je istaknula povodom svoga performansa Vlasta Delimar:

Vrlo sam ponosna što posjedujem vlastitu vodu (bunar ili zdenac) u vlastitom dvorištu svojeg imanja. Imati svoju vlastitu vodu danas, velika je stvar. No, to posjedovanje vode doživljam potpuno romantično; podsjeća me na djetinjstvo, na oca, na moje odrastanje. Vući vodu iz bunara za mene je prvenstveno poetski čin, a tek onda postaje stvar potrebe. Fizički napor izvlačenja kante vode iz dubine zemlje ne može me ostaviti ravnodušnom. Pravo je uzbuđenje kada se pojavi na površini bunara puna kanta svježe vode. Puno uzbudljivije nego odvrnuti pipu u kupaoni ili kuhinji. Jedna kanta vode daje ograničenu količinu vode. Ako želim više vode, moram uložiti još jedan napor, izvući još jednu kantu vode. Takav čin može me učiti skromnosti kao dobroj duhovnoj disciplini. Riječi *bunar* i *zdenac* razlikuju se u senzibilitetu. Bunar je tama, a zdenac svjetlo, a zapravo su i jedno i drugo. (Delimar, prema Marjanić, 2010, str. 46)

Pri vađenju vode iz obnovljenoga i očišćenoga bunara/zdenca, prije nego što je pozvala i okupljene na isti čin, umjetnica je istaknula kako je njezin otac sagradio taj bunar/zdenac kada je rodila kćerku Dolinu i da ga je pritom imenovao po unuci. U pozivnici navedeni *grunt-art* (kako je povjesničar umjetnosti Boris

Greiner nazvao umjetničin koncept), među ostalim, nalazi se numerički zapis Béle Hamvasa o vodi, odnosno, njegovim riječima – “Broj vode je šest. (...) Voda je šest” (Marjanić, 2010, str. 46).⁴

Kao sljedeći water/river projekt u suvremenoj hrvatskoj vizualnoj praksi navodim umjetnički projekt *Land art, Earth Art, Earthworks: z/Zemlja i antropocen* koji od 2019. godine provodi zagrebačka Akademija likovnih umjetnosti (profesori Alen Novoselec, Zvezdana Jembrih i Ida Blažičko sa svojim studentima), pri čemu je zamjetno da su se neki radovi usmjerili na *river/water art*, u okviru čega za ovu prigodu izdvajam dva rada. U sklopu manifestacije *land arta 2020. godine*⁵ izv. prof. art. na Akademiji likovnih umjetnosti i multimedijalni umjetnik Alen Novoselec izveo je *land art* mikroekokritike pod performativnim nazivom *Oprosti mi, hvala ti, volim te* te akciju *Proboj brane* kao izvedbeni diptih na pojasu obale Kupe (kod Obreža Vivodinskog nedaleko Ozlja) koji je uništen u rasponu od otprilike 2 m od ruba rijeke zbog negativnog utjecaja mini hidrocentrale nad kojom je dobivena koncesija. I kao što umjetnik u opisu rada navodi:

Razina vode se povremeno diže ta dva metra i potapa cijeli uzvodni pojas vegetacije i uzrokuje umiranje stabala i ostale vegetacije u tom pojasu. Investitor je u studiji utjecaja mini hidrocentrale na okoliš, koju je bio dužan napraviti, tvrdio da negativnog utjecaja nema. Preostalo je ispričati se, zahvaliti i iskazati ljubav prema sveukupnoj prirodi, a naročito uništenom dijelu. Uništeni pojas otprilike je mjera čovjeka (kao i njegova krivica). Liježem na tlo rasprostrt od ruba rijeke u pojasu devastirane obale i okretanjem s trbuha na leđa postupno se krećem tim pojasom, izgovarajući riječi iz naslova *land art* performansa: *Oprosti mi, hvala ti, volim te*. Veličinu željenog raspona kretanja obilježavam s dvije linije: početnom izgrađenom od suhog granja umrlih stabala i završnom-linijom posađenih biljaka koje mogu preživjeti u novostvorenim uvjetima. (Novoselec, prema Marjanić, 2020b)

U drugom radu, koji isto tako u sklopu *land arta* možemo odrediti kao *river art*,

⁴ Umjetnica za svoga oca navodi: „Moj otac je odrastao u velikom siromaštvu a kao dijete s 12 godina morao je otići od kuće kod nekih bogatih ljudi i raditi kao običan sluga te je spavao u štali. Kad je odrastao zakleo se da njegova obitelj i djeca neće biti gladni i da će uvijek u kući biti dovoljno hrane. Zato je moj otac umjesto nekih uobičajenih poklona izmišljao načine kako da nekome daruje nešto što će biti dugoročno vrijedno. Bunar za Dolinu ne spada u neku tradiciju jer to je naprosto očeva ideja kao što je i posadio jedan orah za Dolinu. Kad je Dolina bila mala za nju takav dar nije predstavljao ništa i naravno da to tada nije mogla razumjeti kao i mnogi drugi stariji ljudi oko njega jer djeci se poklanjaju igračke, slatkiši. No, kasnije je Dolina bila oduševljena i prihvatila dedine darove kao originalne ideje.“ (iz e-mail prepiske s umjetnicom)

⁵ Riječ je o dvama programima *land arta* – *Land art cirkus*, Dvorac i Međunarodni park skulptura Jakovlje, 18. listopada 2020. i terenske izvedbe *land arta* u Obrežu Vivodinskom kod Ozlja 25. listopada 2020. u organizaciji multimedijalnoga umjetnika Alena Novoselca (usp. Marjanić, 2020b).

Proboj brane umjetnik sakuplja manje trupce (koje može sam podići) uz obalu, donosi ih u rijeku i pušta nizvodno, kao trupla od kojih se uz počast i dostojanstveno opraštamo. Istovremeno pušta ih nizvodno kao simbol posljednjega otpora u kojem plove prema brani kao *ovnovi* koji je žele probiti i vratiti život obali. Na navedeni je problem u *land art* događanju 2019. godine podsjetila i red. prof. mr. art. Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu i multimedijalna umjetnica Zvezdana Jembrih u radu na *Kupi Crvena krpa za stablo* (2019), *aktivistički* ističući da stabla na lijevoj obali Kupe od Kamanja do Ozlja umiru zbog nedavno sagrađene privatne hidrocentrale (usp. Marjanić, 2020a). Godinu dana kasnije umjetnica izvodi sljedeći *river art* pod nazivom *Plavo za stablo*, na istome mjestu (lijeva obala Kupe kod Obreža Vindinskog), ali u drugo vrijeme – ovaj put na prijelazu jeseni u zimu. Odnosno, kako umjetnica hermeneutički zatvara sliku, izvedbu i riječju, pa tako poetski zapisuje i dokumentira:

Stablo kojem je bila posvećena prošlogodišnja *Crvena krpa* više nije živo. Nije se, kao i mnoga stabla uz Kupu na tom dijelu uzvodno od Ozlja, moglo oduprijeti ekološkim promjenama – povišenom vodostaju rijeke uzrokovanim gradnjom privatne hidroelektrane. Ostala je vođena, dubinska sjena ne/vidljiva kao i obližnji slap koji je isto tako potopljen. Plavo, svijetloplavo je boja nestajanja, boja promjene, šutnje i dubinskog posvećivanja. U buci i bijesu, u umnožavanju parada i/ili katastrofa, usred površinskih slojeva i jeftinih metafora koje nas zavode i razvodnjuju, skrovita plava tkanina u hladnoj predzimskoj vodi proslavlja umiruće, bezimeni zov zime, pretakanje i smiraj – da bismo opet nešto mogli osluhnuti. Da bi mlado ljeto ponovno moglo doći. (usp. Marjanić, 2020a)

Foto 1: Tomislav Gotovac: *Pad u Manduševac – Točno u podne*, 2002, performans izveden prilikom snimanja dokumentarnog filma *Sretno dijete* (red. Igor Mirković), Trg bana Jelačića, Zagreb. Institut Tomislav Gotovac i Kolekcija Sarah Gotovac.

Foto 2: Vlasta Delimar: *I bunar i zdenac*, Štaglinec, 2010. Naslovom peformansa umjetnica je istaknula kako su se u njezinom djetinjstvu, mladosti koristila oba naziva.

Foto 3: Alen Novoselec: *Proboj brane* (2020) (lijeva obala Kupe kod Obreža Vivodinskog)

Foto 4: Zvezdana Jembrih: *Plavo za stablo*, river art (2020) (lijeva obala Kupe kod Obreža Vovdinskog)

3. Konceptualna izvorišta i zaključna razmatranja

Razmišljanje o snazi prirode možda je dovoljno zaokružiti konceptom da je najočitiiji princip prirode kruženje. U ekosustavima, npr. vodi, šumi, nema otpada. Što jedne vrste odbace, druge upotrebljavaju kao resurs, a rijetke toksične molekule uvijek su biorazgradive. „Što se tiče neobnovljivih mineralnih elemenata (kao što su šljunčane brane dabrova), oni se u nepromijenjenom obliku na kraju vraćaju u prvobitno okruženje i opet postanu korisnim nekim drugim živim bićima“ (Servigne et al., 2020, str. 147). Interpretativne segmente o lokalnom znanju i etnotradiciji o vodi⁶ pronalazimo u suvremenoj vizualnoj praksi *water/river artu*. U urbanom okruženju to sjećanje na lokalno znanje o najpoznatijem vrelu, fontani u Hrvatskoj – Manduševcu svojim je urbanim performansom demonstrirao doajen hrvatskoga performansa Tomislav Gotovac (slobodnim) padom u vodu Manduševca, a u ruralnom prostoru bunara/zdenca svoga imanja u Štaglincu (nedaleko Koprivnice) doajenka hrvatskoga performansa Vlasta Delimar uvodnim je govorom tematizirala ruralno znanje o vodi iz bunara/zdenca. U navedenom sam kontekstu razmatrala performanse i akcije *water/river* umjetnički projekt *Land art, Earth Art, Earthworks: z/Zemlja i antropocen* koji od 2019. godine provodi

⁶ Što se tiče etnotradicije o vodi upućujem na članke etnologinje Jadranke Grbić 2002, 2011.

zagrebačka Akademija likovnih umjetnosti (profesori Alen Novoselec, Zvezdana Jembrih i Ida Blažičko sa svojim studentima).

Multimedijalna umjetnica Kristina Pongrac autorica je niza ekološki angažiranih umjetničkih intervencija i instalacija nastalih od 2017. do 2020. godine u svrhu očuvanja prirode i zaštićenih područja u Međimurskoj i Koprivničko-križevačkoj županiji. Ovom prigodom spominjem umjetničin rad, intervenciju u prostoru *Undo – Delete – Retry* (oko 800 m, 2017), kojom je reagirala na situaciju kada su u blizini HE Dubrava Hrvatske elektroprivrede (Međimurska županija, Općina Sveta Marija), tijekom gradnje akumulacijskog jezera hidroelektrane za opskrbu električnom energijom okolnih naselja, deponirani betonski blokovi kao obaloutvrda s lijeve strane obale oko 400 metara dužine. Jednako je tako navedenim projektom umjetnica upozorila da konvencionalno kanaliziranje tokova i izgradnja masivnih hidroelektrana za opskrbu urbanih sredina čini neekonomičnu, neekološku, pa i opasnu praksu:

(...) tijekom izgradnje akumulacijskog jezera hidroelektrane deponirani betonski blokovi kao obaloutvrda s lijeve strane riječne obale u dužini od oko 800 metara dužine. Godišnje ovdje boravi nekoliko stotina veslača koji rekreativno ili istraživački veslaju čamcima kroz tu dionicu Drave do Donje Dubrave (oko 14 km) ili Legrada (oko 22 km). Vožnja čamcem počinje 700 metara od brane koja propušta akumuliranu rijeku Dravu te se nastavlja ostatkom prirodnog starog korita rijeke, mnogo nižeg vodostaja nakon izgradnje HE Dubrava, koji često jedva ispunjava biološki minimum, a što uzrokuje nestajanje važnih močvarnih staništa rijetkih vrsta životinja i biljaka. Povlačenju površinske vode, uslijedilo je povlačenje podzemnih voda, pa i isušivanje zemljišta i bunara urbanog dijela uz rijeku.⁷

Umjetnica, među ostalim, navedenim ekoangažiranim radom upozorava kako se životinjama toga područja unazad nekoliko desetaka godina populacija drastično smanjio – većinom zbog umjetne regulacije staništa i konvencionalne poljoprivrede. „Oko 40 vrsti flore i 130 vrsta faune (npr. crna roda, crvenokljuna i mala čigra, dabar) koje obitavaju na tome području nalaze se u popisima ugroženih vrsta – *Crvene knjige, nacionalnog registra ugroženih vrsta*“.⁸

Umjetnica je komade betona obilježila crvenom bojom i „iksevima“ u nabujalom raslinju riječne obale koji tako komuniciraju:

Osnovnim likovnim jezikom – komplementarnim kontrastom te tako izdvaja

⁷ Opis umjetničinog projekta preuzet je s njezine Facebook stranice <https://www.facebook.com/public/Kristina-Pongrac>.

⁸ Izvor: <http://www.haop.hr/hr/tematska-podrucja/prirodne-vrijednosti-stanje-i-ocuvanje/ugrozenost-vrsta-i-stanista/crveni-2> (pristup, 20.12.2020.)

umjetan i agresivno nametnuti materijal od autohtonog 'materijala'. Simbolikom crvene boje označene su 'rane i ožiljci' nastali u okolišu, dok se s crvenim X znakovima traži odstranjenje neprihvatljivog sadržaja nastalog u procesu ljudskog gospodarenja najvažnijim prirodnim resursima.⁹

Možemo slobodno reći da se konceptualna umjetnost doslovno vraća svojim izvoristima, pa tako i vodi, što i čini i spomenuti umjetničko-istraživački projekt Kristine Pongrac.¹⁰ Ukratko, navedenim sam radom nastojala pokazati da etno-tradicija o vodi i suvremena praksa *water/river art* mogu biti i *aktivistički* glasovi otpora opasnoj, globaliziranoj i neoliberalnoj priči o prodaji domaćih izvora vode (na koju upozorava Vandana Shiva u svojoj knjizi *Ratovi za vodu*, 2001), s obzirom da su 2019. godine četiri izvora vode u Hrvatskoj prešla u ruke stranih kompanija: Podravka je prodala Lipički Studenac Česima, koji su prije navedene kupnje postali i vlasnici Radenske; Sveti Rok su preuzeli novi vlasnici iz Saudijske Arabije, kako je to prenio portal *Šibenik News*; Agrokor je morao za kredite založiti Jamnicu. Četvrti izvor – Cetinu – preuzima *offshore* kompanija iz američke države Delaware – na 50 godina (usp. Ferić, 2019).¹¹

Foto 5: Kristina Pongrac: *Undo – Delete – Retry* (oko 800 m, 2017), Međimurska županija, Općina Sveta Marija, oko 1,5 km zračne udaljenosti istočno od brane postrojenja HE Donja Dubrava; zaštićeno područje: Prekogranični rezervat biosfere Mura-Drava-Dunav, UNESCO 2012., Regionalni park Mura-Drava 2011., NATURA 2000; vlasništvo čestice Republika Hrvatska.

⁹ Opis umjetničinog projekta preuzet je s njezine Facebook stranice <https://www.facebook.com/public/Kristina-Pongrac>.

¹⁰ Članak se temelji na interpretaciji navedenih radova s obzirom na osobno praćenje navedenih projekata (sve sam izvedbe osobno gledala osim navedeni rad Kristine Pongrac) kao i na autointerpretacijama umjetnika/ica.

¹¹ Kao jedan od vrlo jakih primjera aktivističke prakse iz susjedstva, iz Bosne i Hercegovine, navodim pokret žena naselja Kruščica kod Viteza u srednjoj Bosni. Više od 500 dana (od kolovoza 2017. do prosinca 2018.) aktivistice, mještanke Kruščice su danonoćno boravile u improviziranom šatoru pored rijeke, blokirajući lokalni most, i time sprječavale izgradnju minihidroelektrana. Za odvažnost u zaštiti prirode dodijeljena im je 2019. godine nagrada njemačke fondacije EuroNatur, iz koje su saopćili da protesti žena iz Kruščice predstavljaju uzor u borbi protiv hidroenergetskog lobija (Augustinović, 2019).

LITERATURA

- Augustinović, M. (2020) „Hrabre žene Krušci-
ce“. <https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-kruscica-nagrada-euronatur/30101398.html>. Pristupljeno 5. kolovoza 2020.
- Beraković, M. (2015). *Voda: Vječna tajna prirode*. Zagreb: Antibarbarus.
- Delimar, V. (2010). *Voda. Water*. Koprivnica: Moja zemlja Štaglinec.
- “Draft of new international climate report warns of droughts, starvation, disease”. (2009) <http://www.iht.com/articles/ap/2007/03/10/america/NA-GEN-US-Climate-Report.php>. Pristupljeno 5. kolovoza 2020.
- Ferić, D. (2019). „Četiri izvora vode u Hrvatskoj prešla u ruke stranih kompanija, hrvatska vlada šuti!“. Šibenik News. <https://mok.hr/vijesti/item/28516-cetiri-izvora-vode-u-hrvatskoj-presla-u-ruke-stranih-kompanija-hrvatska-vlada-suti>. Pristupljeno 5. kolovoza 2020.
- Grbić, J. (1998). O nadnaravnome. U: J. Čapo Žmegač, A. Muraj, Z. Vitez, J. Grbić i V. Belaj (Ur.). *Etnografija. svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. (str. 305–332). Zagreb: Matica hrvatska.
- Grbić, Jakopović J. (2011). Voda u vjerovanjima, običajima ritualima. U: F. Novosel (Ur.). *Voda i njezina uloga kroz povijest: Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija Dies historiae održanog 10. prosinca 2008. godine u Zagrebu*. (str. 145–181). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Kastner, J. & Wallis, B. (1998). *Land and Environmental Art*. London: Phaidon.
- Kochhar-Lindgren, K. (2013). Dramatizing Water: Performance, Antropology, and the Transnational. *Rupkatha Journal. On Interdisciplinarity Studies in Humanities*, Vol. V, No. 2, 22–34.
- Marjanić, S. (2014). *Kronotop hrvatskoga performansa: do Travelera do danas*. Zagreb: Udruga Bijeli val, Institut za etnologiju i folkloristiku i Školska knjiga.
- Marjanić, S. (2020a). „Zemljano i zemaljski. Zvezdana Jembrih, izložba land art radova Krpe, kolci, spirale, Galerija Greta, Zagreb, 16. – 23. ožujka 2020.“ *Plesna scena*. <http://www.plesnascena.hr/index.php?p=article&id=2431>. Pristupljeno 5. kolovoza 2020.
- Marjanić, S. (2020b). „Preostalo je ispričati se. Uz dva programa land arta – Land art cir-
kus, Dvorac i Međunarodni park skulptura Jakovlje, 18. listopada 2020. i terenske izvedbe land arta u Obrežu Vivodinskom kod Ozlja 25. listopada 2020. u organizaciji multimedijalnoga umjetnika Alena Novoselca“. *Plesna scena*. <http://www.plesnascena.hr/index.php?p=article&id=2498>. Pristupljeno 5. kolovoza 2020.
- Marjanić, S. (2020c). „Art prijateljstva – Antonio G. Lauer Milanu i Vlasti: ‘Vi ste moja obitelj’...“. U: Štaglinec za Antonia G. Laue-
ra. V. Delimar i M. Božić (Ur.). Zagreb: Sveučilišna tiskara.
- Marks, Lj. (2020). *Zagreb u pričama i predajama*. Zagreb. *A sad je li to istina ili nije, ja to ne znam*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Milčec, Z. (1991). „Zagreb je ipak grad na vodi...“. U: *Vode Hrvatske: monografija o vodama i vodoprivredi Republike Hrvatske*. (str. 202–204). [texts: Zorislav Balić ... et al.] Zagreb: Ministarstvo vodoprivrede Republike Hrvatske.
- Moore Lappé, F. (1991, 1971). *Diet for a Small Planet. Twentieth Anniversary Edition*. New York: Ballantine Books.
- Orešković, Ž. (2019). “Pazite ovo, Gradski zavod ne dopušta da se na Manduševac vrati pitka voda jer će to zagušiti Trg bana Jelačića“. <https://www.telegram.hr/zivot/pazite-ovo-gradski-zavod-ne-dopusta-da-se-mandusevac-vrati-pitka-voda-jer-ce-to-zagusiti-trg-bana-jelacica> www.gogole.com. Pristupljeno 5. kolovoza 2020.
- Prica, Ines. (1991). Dossier Manduševac, The Ritual Manipulation of Money in Contemporary Zagreb. *Studia ethnologica* 3(1), 219–224.
- Ray, C. (2019). Sacred Wells across the Longue Durée. In: C. Ray & M. Fernández-Götz (Eds.). *Historical Ecologies, Heterarchies and Transtemporal Landscapes*. (pp. 265–286). London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Servigne, P., Stevens, R. & Chapelle, G. (2020). *I drugačiji kraj svijeta je moguć: kako živjeti s kolapsom: (a ne ga samo preživjeti)*. Zagreb: Planetopija.
- Shiva, Vandana. (2006). *Ratovi za vodu: privatizacija, zagađivanje i profit*. Zagreb: DAF.

Vitas, Zoran. (2016). „Tri su desetljeća zdenca sreće“. *Večernji list*, 9. lipnja 2016. <https://www.vecernji.hr/zagreb/tri-su-desetlje-ca-zdenca-srece-1090955>. Pristupljeno 5. kolovoza 2020.

THE PERFORMANCE OF WATER – ART AND *ARTIVIST* PRACTICES

Suzana Marjanić

Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb, Croatia

suzana@ief.hr

ABSTRACT:

The article interprets the role of water in the Croatian contemporary visual practice of water/river art, which literally returns to its sources, including to the local knowledge on water. Or, as Celeste Ray emphasises in the context of waterscape sacrality: “The paradigm of sacred water is panhuman and the sacrality of springs particularly has been reimagined and re-placed cross-culturally and trans-temporally” (Ray, 2019, str. 267). In an urban environment, the memories of the local knowledge on Croatia’s most famous spring/fountain – Manduševac – were demonstrated by the doyen of Croatian performance art Tomislav Gotovac, by (free)falling into the waters of Manduševac in his urban performance High Noon, Fall into Manduševac Fountain (2002); in the rural area of the well/source on her estate in Štaglinec (near Koprivnica), in her introductory speech, the doyenne of Croatian performance art Vlasta Delimar thematised the rural knowledge on water from the well/source – the performance Both a Well and a Source (The Water Well or Draw-Well). It can be said that conceptual art literally returns to its sources, including to water, which is also accomplished by the art and science project Land Art, Earth Art, Earthworks: Earth (Land, Soil) and the Anthropocene of the Academy of Fine Arts in Zagreb (started in 2019), as well as a series of ecologically engaged artistic interventions and installations by Kristina Pongrac created from 2017 to 2020 for the purpose of nature conservation and protected areas in Međimurje and Koprivnica-Križevci counties.

Keywords:

the performance of water, water/river art, activism, “water wars”, Tomislav Gotovac, Vlasta Delimar, *Land art*, *Earth Art*, *Earthworks: Earth (Land, Soil) and the Anthropocene*, Kristina Pongrac